

ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЮРИДИЧНОЇ ЛЕКСИКИ АРАБСЬКОЇ МОВИ У КЛАСИЧНИЙ ТА ПОСТКЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД (VII–XVIII СТ.)

ДОСЛІДЖЕННЯ історичного формування арабської суспільно-політичної та юридичної лексики міститиме у собі насамперед аналіз семантичного розвитку її компонентів у зв'язку з оцінкою тих екстралінгвістичних чинників (зміни форм державного правління, органів державної влади та права), які мали вплив на зміни у семантиці лексем, що належать до відповідних семантичних полів (термінологізація та детермінологізація).

Метою цієї публікації є дослідження стану суспільно-політичної та юридичної лексики арабської мови в класичний (VII–XII ст.) та посткласичний (XIII–XVIII ст.) періоди формування арабського лексикону шляхом лінгвістичного аналізу текстів історіографічних праць, а саме: “Історія” Абу Джаафара Мухаммада Ібн Джаріра Ібн Язіда ат-Табарі (839–923), “Історія” Абульаббаса Ахмада Ібн Абі Якуба Ібн Джаафара Ібн Вагба Ібн Вадиha аль-Якубі (IX – поч. X ст.), “аль-Мунтазам” Абдуррахмана Ібн Алі Ібн Мухаммада Абульфараха Ібн аль-Джаузі (1126–1200), “Повна історія” Іззуддіна Абульхасана Алі Ібн Асіра (1160–1233), “Початок та кінець” Імадуддіна Ісмаїла Ібн Умара Ібн Кясіра (бл. 1300–1373), “Історія” Валіуддіна Абдуррахмана Ібн Мухаммада Ібн Мухаммада Ібн Абі Бақра Мухаммада Ібн аль-Хасана Ібн Халдуна (1332–1406), “Книга шляхів до пізнання правлячих династій”, “Книга повчань та настанов у розповіді про квартали та пам’ятки” та “Повчання праведних” Такиуддіна Абульаббаса Ахмада Ібн Алі Ібн Абдулькадіра аль-Макрізі (1364–1442), “Яскраві зорі про царів Єгипту та Каїра” Абульмахасіна Джамалуддіна Юсуфа Ібн Таґрібірді (1409/10–1470), “Світоч для сліпого в мистецтві писця”

Шигабуддіна Абульаббаса Ахмада Ібн Алі Ібн Ахмада Ібн Абдаллаха аль-Фазарі аш-Шафії аль-Калкашанді (1355–1418).

У класичну епоху (VII–XII ст.) арабський світ перебував у вирі активних державотворчих процесів – заснування, розвитку та занепаду Арабського халіфату (у Дамаску, пізніше – Багдаді), посилення сепаратистських тенденцій у провінціях Багдадського халіфату та заснування окремих політично незалежних, проте ідеологічно підпорядкованих аббасидським халіфам державних утворень на території Північної Африки, Єгипту, Ємену, втрати арабами державотворчої ініціативи та формування держав (Бувейгіді, Сельджуки), правляча еліта яких належала вже до іноетнічних елементів (перси, згодом – тюрки).

У масиві суспільно-політичних та юридичних термінів, використаних у зазначений період, на базі аналізу їхньої історичної семантики ми виокремлюємо такі групи:

1) лексика, яка була вживана у класичній та зберігається у сучасній арабській літературній мові, не зазнавши семантичних змін, наприклад:

عزل ‘*azala* “зняти з посади”

فلما ولي الوليد عزل عمرو

بن محمد بن القاسم

عن السند

“Коли Валід став халіфом, він зняв Амра Ібн Мухаммада Ібн Касима з посади губернатора провінцій Сінд та призначив губернатором Язіда Ібн Аррара” [Tāgh al-Ya’qūbi]; نائب *nā’ib* “заступник” (نيابة *niyābah* “заступництво”, “тимчасове управління”).

ولما وقف خوارزم شاه على رسالة
غياث الدين أرسل إلى علاء الدين
الغوري نائب غياث الدين بخراسان
يأمره بالرحيل عن نيسابور

“Коли Хорезмшах ознайомився з листом Гіясуддіна, він відправив його заступнику у Хорасані Алауддіну Гурі наказ про від’їзд із Нісабура” [al-Kāmil fī-t-tārīḥ].

بهاء الدولة أبي نصر بن عضد الدولة
العراق نيابة عن أخيه شرف الدولة

“Вони погодилися, що емір Бага ад-Даула Абі Наср Ібн Адуд ад-Даула буде тимчасово заміщати свого брата Шарафа ад-Даула в Іраку” [al-Kāmil fī-t-tārīḥ]. М.А. аль-Ашкар відзначає, що слово *نائب* *nā'ib* є дериватом дієслова *ناب* *nāba* “бути заступником когось”. В ісламському світі ця лексема перетворилася на титул особи, яка частково або повною мірою є заступником особи, вищої за неї за рангом. У Великих Сельджуків Ірану та Іраку цей титул належав *wali* (губернатору) однієї з провінцій, у якій його султан призначав своїм заступником [al-Ašqar 1999, 23–24].

2) лексичні одиниці, які використовували у класичний період розвитку арабської мови та які вживаються у сучасній арабській літературній мові як терміни на позначення державних посад та установ. Вони зберегли своє значення у модифікованому вигляді, як-от: *شرطة* *šurṭah*. Цей термін уживали на позначення військових частин, до обов’язків яких входило встановлення порядку та закону. На думку дослідників, цей інститут було започатковано за правління Омара, Османа або Муавії [EI, IX, 510a]. Слово *شرطة* *šurṭah* у сучасній арабській літературній мові вживається у значенні “поліція”; *وصي* *waṣīyū* “опікун (неповнолітнього правителя)” → “регент”.

ولما حضرته الوفاة اوصى بالملك
لولده الأكبر نور الدين ارسلان شاه
وعمره نحو عشر سنين وجعل الوصي
عليه والمدبر لدولته بدر الدين لؤلؤ

“Коли він лежав на смертному одрі, то заповів владу своєму старшому сину Нуруддіну Арслан Шаху, якому було приблизно десять років, і призначив регентом та керуючим державою Бадруддіна Люлю” [al-Kāmil fī-t-tārīḥ].

3) слова, які використовували у класичній та продовжують уживати у сучасній арабській літературній мові зі зміною семантики, наприклад:

عهد (إلى ب) *ahada (ilā, bi-)* “заповісти (престол)” – “доручити (напр., формування уряду)”.

لما استقامت الدولة للمهدي

عهد إلى ولده أبي القاسم نزار بالخلافة

“І коли становище у державі аль-Магді стабілізувалося, він заповів халіфат своєму сину Абулькасиму Нізару” [al-Kāmil fī-t-tārīḥ]; *منشور* *manšūr* “документ правителя” → “листівка”.

في هذه السنة قدم الإمام

أبو عبد الله الطبري بغداد في المحرم

بمنشور من نظام الملك بتوليه

تدريس المدرسة النظامية

“У місяці мухаррам цього року імам Абу Абдаллах ат-Табарі приїхав до Багдада з наказом Нізам уль-Мулька, у якому йшлося про те, що його було призначено викладачем школи ан-Нізамія” [Курпалидис 1992, 15–16; al-Kāmil fī-t-tārīḥ]. М.А. аль-Ашкар зазначає, що термінологічна семантика слова *منشور* *manšūr* встановилася у мамлюцьку епоху та позначала поняття “документ, який надавав право володіння земельним маєтком” [al-Ašqar 2003, 89].

4) слова та словосполучення – архаїзми, як-от: *استعفى* *ista'fā* “піти з посади”, “просити звільнення з посади”.

ولى عمر خالد بن الوليد الرها
وحران ورقة وتل موزن وأمد
فأقام بها سنة ثم استعفى فأعفاه

“Умар призначив Халіда Ібн Валіда губернатором ар-Руги, Харрана, Ракки, Телль-Музана та Амада. На цій посаді він перебував рік, а потім просив звільнення. Його було звільнено з посади” [Tārīḥ al-Ya’qūbī].

كان *alā* “перебувати (на посаді)”, “займати (посаду)”.

كان على الكوفة عيسى بن موسى

“Губернатором Куфи був Іса Ібн Муса” [al-Kāmil fī-t-tārīḥ].

5) лексеми-історизми, наприклад: شحنة *šihnah*. Інститут *шухне* – військового намісника, начальника гарнізону та уповноваженого з управління містом набув значного поширення на Близькому та Середньому Сході у XI–XIII ст. [Курпалидис 1992, 85–86]. Значений орган адміністративного апарату функціонально відповідав شرطة *šurtah* (див. вище); عامل *‘āmil* (мн. عمال *‘ummāl*) “губернатор”, яке вживали паралельно до وال *wālin*. У період правління “праведних халіфів” влада губернаторів (عمال *‘ummāl*) поширювалася на арабські племена, що підкорилися ісламському уряду, територія проживання яких розташовувалася поза межами столиці. Загалом, цей термін широко використовували на позначення чиновників будь-якого рівня [al-Narrāwī 1986, 268].

في هذه السنة قتل محمد بن أبي بكر

الصدیق بمصر وهو عامل علي عليها

“У цьому році в Єгипті було вбито Мухаммада Ібн Абу Бакра ас-Сиддика, якого халіф Алі призначив керувати цією провінцією” [al-Kāmil fī-t-tārīḥ]. Його дериватами є: 1) عمل *‘amal* (мн. أعمال *‘a’māl*) “провінція”, “область”; 2) відіменні дієслова:

а) عمل *‘amila* “займати посаду губернатора”;

وكان قد عمل لهشام خمس
عشرة سنة إلا ستة أشهر
على العراق وخراسان

“(Він) займав посаду губернатора Іраку та Хорасану під час правління халіфа Гішама протягом 14,5 року” [al-Muntazam];

б) استعمل *ista’mala* “призначити на посаду”. А аль-Гарраві розглядає приклад використання цієї термінологічної одиниці:

استعمل الخليفة فلانا

“Халіф призначив (когось) на будь-яку офіційну посаду” та наводить до неї синоніми أمره *amarahu*, ولاه *wallāhu* [al-Narrāwī 1986, 280, 298];

خلع *hala’a* “дарувати вбрання пошани (як ознака інвеститури)”

وخلع المتقي على ابن رائق

وجعله امير الأمراء

“аль-Муттаки дарував Ібн Раїку посаду головного еміра” [al-Kāmil fī-t-tārīḥ].

В аббасидську епоху набула поширення традиція нагородження почесним вбранням, що було формальною ознакою інвеститури (введення на посаду) [EI, V, 6b].

Досліджуваний текстовий масив засвідчує вживання низки дієслівних та іменних дериватів термінів влади, що позначали традиційні титули вищого чиновництва ісламської держави із загальним значенням “займати посаду”, “призначити на посаду” та “назва посади” (сама посада позначається терміном – джерелом деривації вищезгаданих форм): على *‘alā* *amara* “призначити (когось) еміром” ← أمير *amīr* “емір”.

لما ولي عثمان بن عفان

أقر أبا موسى على البصرة

ثلاث سنين وعزله في الرابعة

وأمر على خراسان عمير بن عثمان بن سعد

“Коли Осман став халіфом, він

затвердив Абу Мусу на посаді валі (губернатора) на 3 роки, а на четвертий – зняв його з губернаторства та призначив валі Хорасану Умайра Ібн Османа Ібн Саада” [al-Muntazam]; *استقضى* *istaqḍā* “призначити на посаду *kaḍī*” ← *قاض* *qāḍin* “каді (суддя)”.

وفيها استقضى عمر شريح

بن الحارث الكندي على الكوفة

“У цьому році Омара Ібн Шурайха Ібн Харіса аль-Кінді було призначено *kaḍī* Куфі” [al-Kāmil fī-t-tārīḥ]; *ولي* *waliya* “стати (правителем)”, “зайняти (посаду)”, *ولي* *wallā* “призначити губернатором (валі)” ← *وال* *wāl* “валі (губернатор)”.

ثم ولي بعده النعمان بن

المنذر أبو قابوس اثنتين وعشرين سنة

“Після нього протягом 23 років правив ан-Нуман Ібн аль-Мунзір Абу Кабус” [al-Kāmil fī-t-tārīḥ]; *كتب* *kataba* “перебувати на посаді секретаря”,

استكتب *istaktaba* “призначити секретарем” ← *كاتب* *kātib* “секретар”, “писар”.

وكتب ليزيد بن عبد الملك

قبل الخلافة رجل يقال له يزيد

بن عبدالله ثم استكتب أسامة بن يزيد السليحي

“До того, як Язід Ібн Абдульмалік став халіфом, його секретарем був чоловік на ім'я Язід Ібн Абдаллах. Згодом він призначив своїм секретарем Усаму Ібн Язіда ас-Саліхі” [Tārīḥ Ṭabarī]; *سلطان* *salṭān* “звести на султанський трон”, *سلطنة* *salṭānah* “правління султана”, “султанат”

← *سلطان* *salṭān* ولم يبق له شيء من البلاد

البتة إلا اسم السلطنة لا غير

“У нього не залишилося влади у країні, окрім султанського титулу” [al-Kāmil fī-t-tārīḥ]; *استوزر* *istawzara* “призначити візиром”, *وزر* *wazara* “займати посаду візира” ← *وزارة* *wizārah* “візірат”.

وفيها توفي سديد الدولة بن

الأنباري واستوزر الخليفة بعده

نظام الدين أبا نصر محمد بن محمد بن جهير

“У цьому році, коли помер Садід-ад-Даула Ібн-аль-Анбарі, халіф після нього призначив візиром Нізамуддіна Абу Насра Мухаммада Ібн Мухаммада Ібн Джугейра” [al-Kāmil fī-t-tārīḥ].

وكان قديما وزير للسلطانين

بركيارق ومحمد

“Раніше він був візиром султанів Баркіярука та Мухаммада” [al-Kāmil fī-t-tārīḥ].

Таким чином, за способом свого утворення дієслівні та іменні терміни, розглянуті вище, є деномінативними.

У пізньокласичний період (XI–XII ст.) відбувається семантичний розвиток термінів, що належать до тематичної групи “влада” (як абстрактне, імперсоніфіковане поняття) та широко вживаються у Корані, набуваючи семантичної конкретизації та позначаючи титули правлячої верхівки арабо-мусульманських держав. Так, лексема *سلطان* *salṭān* набуває термінологічного значення титулу правителя *султан* за часів правління Тугріл-бега (1040–1063), котрий був першим мусульманським правителем, на монетах якого зображений титул *سلطان* *salṭān* як складовий словосполучення *السلطان المعظم* *al-sulṭān al-mu‘azzam* “Звеличений султан”. Це підкреслює можливість того, що правителі з династії Сельджуків були першими, хто надав слову *سلطان* *salṭān* значення “титул правителя” [Barakāt 2000, 35; Bosworth 1996, 185; Сівков 2003г, 32–33].

Слово *ملك* *malik* у функції титулу правителя застосовувалося правителями держав Саманідів, Бувейгідів, Фатимідів, Газнавідів, Сельджуків, Хорезмшахів та Айюбідів з метою підкреслення того, що у їхніх руках перебуває найвища влада [Barakāt, 39–40; EI, VI, 261 a–b].

Щодо етимології іншого владного терміна *وزير* *wazīr* існують дві діаметрально

протилежні думки. Так, деякі дослідники *wazīratu* гадають, що саме слово *wazīr* та посада, яку воно позначає, мають іранське походження. Інші ж автори схиляються до думки про те, що обов'язки та титул візира мають арабське походження [Грюнебаум 1988, 82; Сівков 2003, 34–37; Sourdel 1959, 41–53]. Першим, хто обійняв посаду візира, був Абу Салама Хафс Ібн Сулейман аль-Халлал (листопад 749 – 27 лютого 750 р.).

У документальних джерелах епохи Фатимідів (XI ст.) засвідчується вживання термінів *واسطة* *wāsiṭah* та *وساطة* *wasāṭah* (на позначення посади *wasīṭa*). Слово *واسطة* *wāsiṭah* “васит” уживалося як титул посередника між імамом, правлячими установами та підданими, який надавався чиновникам, що займали нижче становище та мали більш обмежені повноваження, аніж візирі. Зазначені терміни виходять із ужитку в історичних хроніках у другій половині XI ст. через прихід до влади військових візирів, які мали абсолютну владу у державі. Фатимідський халіф аль-Хакім у 1018 р. замінив інститут *wazīratu* на *wasīṭat*, функція якого полягала у посередництві між імамом та різними етнічними угрупованнями при дворі та в армії, а також на *siḫrāt*, у якому були представлені ці групи. Під час правління його сина аз-Загіра у 1027 р. інститут *wazīratu* було відновлено [EI, XI, 171, 189].

Терміни *واسطة* *wāsiṭah*, *وساطة* *wasāṭah*, а також семантично та функціонально еквівалентний *وساطة* *wasāṭah* *سفارة* *sifārah* зустрічаються в історичному трактаті автора пізнішого періоду аль-Макрізі “Повчання праведних” у таких пасажах:

أقيم واسطة لا وزيراً
 وخلع عليه ولقب بعמיד
 الملك زين الكفاة

“Його було призначено *wasīṭoju*, а не візиром. Йому було даровано титул Амід аль-Мульк, Зейн-уль-Куфат”.

وقرئ سجله في القصر بأنه تقلد

الوساطة والسفارة بين أولياء أمير

المؤمنين الحاكم وبينه وأمر الرعايا

“У палаці було оголошено, що він отримав посади *wasīṭat* та *siḫrāt*, суть яких полягала у посередництві між оточенням Повелителя правовірних аль-Хакіма, ним самим та підданими” [Itti'āz al-ḥunafā]. Слово *خليفة* *halīfah* стало першим із вищезгаданої семантичної групи, значення якого зазнало змін. Цю лексичну одиницю почали використовувати як адміністративно-політичний термін – “період правління халіфа”, “халіфат”. Спочатку її вживали як титул спадкоємця політичної влади Мухаммада Абу Бакра, а згодом – правителя ісламської держави – халіфату [Сівков 2006, 146–147]. Судова влада початково належала пророку Мухаммаду, а згодом – “праведним халіфам”, які її здійснювали в Медіні. У відповідності до мусульманського права – *shari'atu* – судова влада належала халіфу, а судді (*قاض* *qāḍī*) надавалися судові функції на тій території, де він був призначений [EI, VI, 1a].

У класичний період лексема *دولة* *dawlah* також зазнала розвитку своєї семантики від позначення абстрагованого поняття “майно, здобич, що переходять з одних рук до інших” до сучасного значення “державна”. У ранній період у семантичному полі цього терміна фіксується значення “період, час (успіху, обіймання посади)” [EI, II, 177b, 178a; Munḡid, 230]. В історичному трактаті пізньоаббасидського автора Ібн Асіра слово *دولة* *dawlah* уживається у значенні “період правління”.

وكانت دولة عبد الرحمن

ثلاثاً وثلاثين سنة وأشهرها

“Правління Абдуррахмана тривало 33 роки та декілька місяців” [al-Kāmil fī-t-tārīḫ]. У працях авторів мамлюцької доби ми також зустрічаємо використання зазначеної лексеми на позначення поняття “період правління”.

الأمير الكبير حسام الدين الظاهري أستاذ
الدار في الدولة المنصورية والأشرفية

“Аль-амір аль-кабір Хусамуддін аз-Загірі – устадар під час правління султана Мансура аль-Ашрафа” [an-Nuḡūm az-zāhirah]. Пізніше це слово почали використовувати у значеннях “династія (правителів)”, “держава (правителя)”, котрі стають тотожними, оскільки територія, на якій відбувається правління певної династії, визначається назвою самої правлячої династії. Так, в історичній хроніці Абдуррахмана аль-Джабарті “Дивна історія минулого в життєписах та хроніці подій” ми знаходимо цю лексему вже в такому семантичному оформленні: а) “період правління” دولة السلطان محمود بن عثمان *dawlat as-sultān Maḥmūd Ibn ‘Usmān* “період правління османського султана Махмуда”; б) “династія”, звідси “держава, на теренах якої править певна династія” دولة الجراكسة *dawlat al-ḡarākisah* “держава, в якій правила черкеська династія”; دولة العثمانية *dawlat al-‘uṣmāniyyah* “Османська імперія”; в) “держава” رجال الدولة *riḡāl ad-dawlah* “вищі турецькі чиновники” [‘Aḡā’ib al-āṣār].

Етимологічно всі елементи досліджуваного термінологічного масиву є питомими для арабської мови класичного періоду.

У ранньокласичний період (VII–XI ст.) мовна ситуація в Арабському халіфаті характеризується такими чинниками: 1) поглиблення арабо-тюркських мовних контактів, що були започатковані в результаті завоювання арабами Мавареннагру та Середньої Азії. У цей період деякі слова з різних тюркських діалектів проникли в арабську мову правлячої еліти [Mutawallī, 99–100]; 2) арабізація державного апарату, яка була проведена за правління омеядських халіфів Абдулмаліка та Валіда. Становлення арабської держави та формування органів влади у ній потребувало надання арабській мові офіційного статусу, оскільки раніше офіційне діловодство в Іраку велося перською, у Сирії – грецькою, а в Єгипті – коптською мовою.

В історичних текстах уживається лише незначна кількість запозичень з інших мов, а саме:

1) грецької, наприклад: كورة *kūrah*. У географічних працях та офіційних документах це слово позначає адміністративно-територіальну одиницю, яка є складовою частиною провінції. Деякі автори встановлюють перську етимологію слова كورة *kūrah*, однак, імовірніше, воно має грецьке походження (від $\chi\omicron\rho\alpha$) [EI, V, 397b–398a; Farā’id, 907];

2) перської, як-от: ديوان *diwān* “канцелярія”, яке було першим відомим запозиченням із перської мови у галузі політичної лексики. Різні джерела виводять низку варіантів установаження етимології лексеми ديوان *diwān*. Так, на думку деяких дослідників, це слово походить від гіпотетичного іранськ. *dēwān*, пов’язаного з *dabīr* “писар”, яке, у свою чергу, пов’язується з асирійськ. *dap*. Інші автори виводять його походження від перськ. *dev* “божевільний”, “диявол”, яке позначало секретарів, або вважають його питомо арабським (від *dawwana* “збирати”, “реєструвати”). Ззначається, що *дивани*, котрі були започатковані халіфом Омаром Ібн аль-Хаттабом, за своїми адміністративними функціями нагадували сучасні міністерства [EI, II, 323a; al-Naggāwī 1986, 268]. До цієї категорії належить також і слово شاه *šāh* “шах”, яке ще у ранньокласичний період було запозичене із середньоперської мови, де воно зустрічалося у формах *šāh* та *šāhānšāh* у написах аршакідських та сасанідських царів. Як офіційний титул його почав уживати правитель держави Бувейгідів Адуд-ад-даула (949–83), і ця традиція була продовжена його наступниками [EI, IX, 191a];

3) тюркських, а саме слово خاقان *hāqān* (початково *qaḡan* чи *haḡan*) “(верховний) правитель”, яке вживали середньовічні мусульманські географи та історики на позначення голів різних тюркських племінних конфедерацій та інших немусульманських правителів [EI, IV, 915a]. У пізньокласичний період розвитку арабської мови зростають темпи запозичення тюркської лексики, представленої:

а) титулатурою турецьких правителів: **أتابك** *atābik* “атабек” (опікун або вихователь малолітнього султана або еміра) (тюрк. “князь-батько”) [al-Ašqar 2003, 21; EI, I, 731a]; **خان** *hān* “хан” (правитель – тюркськ. титул, імовірно, синонім до *qağan*, пізніше *hāqān*) [EI, IV, 1010b]; **بك** *bik* “бег”, “бей” (пан – тюркськ. титул, із давньотюркськ. *bäg* “пан”) [EI, I, 1159a];

б) термінами, що позначають державні символи та атрибути: **طغراء** *tuḡrā* “тугра” (вензель, монограма султана, зі східноогузк. *tuḡraḡ*, західноогузк. (мова Сельджуків) *tuḡra*, запозиченого до перськ. мови, а згодом – до османськ. та чагатайської мов – повторне запозичення) [EI, X, 595a].

У державі Великих Сельджуків літературною була перська мова, котру використовувала місцева адміністрація [Гузев 1979, 12]. Запозичення до арабської пізньокласичної мови певної кількості іранізмів, які позначали адміністративні поняття, пояснюється тим, що саме перська мова була мовою державного апарату. Досліджуючи масив текстів історичних праць цього періоду, ми зустрічаємо низку іраномовних за своїм походженням термінів державного управління: **شحنكية** *šahnakiyyah* “військовий намісник”, “уповноважений з управління містом”. Зазначається, що перське слово **شحنكة** *šahnagī*, запозичене з араб. **شحنة** *šihnah*, було повторно запозичене в арабській мові у формі **شحنكة** *šahnakah* або **شحنكية** *šahnakiyyah* [Zahrān, 84]; **دستور** *dustūr* “дозвіл”.

وطلب منه دستورا

ليقصد الشام

“Він просив його дозволу податися до Сирії” [al-Kāmil fī-t-tārīḥ]. У мові пехлеві слово *dastwar* мало значення “суддя”, “головний служитель культу у зороастрійців”. У новоперській мові ця лексема використовується у значенні “візир (міністр)”. Форма слова та його значення були запозичені в османсько-турецьку мову. У перській та турецькій мовах зазначена лексема також використовується у значенні

“основи”, “правила” (науки або ремесла). Одне зі значень цього слова – “дозвіл”, у цьому значенні воно вживалося у турецькій та арабській мовах [Sulaymān, 96–97; Zahrān, 265].

Таким чином, дослідження адміністративної лексики періоду розквіту класичної арабської мови показало, що переважно вживалися термінологічні одиниці, які належать до фонду питомої лексики з незначною кількістю запозичень, а саме з грецької та перської мов (при запозиченні раніше невідомих політичних реалій). Процес запозичень значно прискорюється у пізньокласичний період, через те що на теренах арабського світу засновниками нових держав виступали вже представники інших етносів та, відповідно, їхній адміністративний апарат містив значну кількість складових, які вже перебували поза межами традиційної структури арабо-мусульманського державного управління.

У посткласичний період (XIII–XVIII ст.) на теренах арабського світу державне будівництво набирає нових обертів. Після знищення халіфату Аббасидів монгольськими військами та сплюндрування Багдада у 1258 р. до османського завоювання на поч. XVI ст. основними державницькими центрами арабського світу стали країни Магрибу, Єгипет та Сирія. У політичній та юридичній термінології, яка використовувалася в історичних працях мамлюцької доби, на базі історично-семантичного аналізу її складових виділяємо такі групи:

1. Лексика, вживана у класичний період та використовувана у сучасній арабській мові без семантичних змін, наприклад: **عصيان** *‘iṣyān* “непокоря”, “бунт”, “заколот”.

قد ذكرنا عصيان طغرل

على أخيه السلطان محمود بالري

“Ми вже згадали заколот Тугріла в місті Рей проти свого брата Махмуда” [Tārīḥ Ibn Haldūn]; **مرسوم** *marsūm* “наказ” (також **المرسوم الشريف** *al-marsūm aš-šarīf* “султанський наказ”).

وفي ذي القعدة خرج مرسوم
السلطان إلى القاضي تاج الدين
ابن بنت الاعز ان يستتيب من كل
مذهب من المذاهب الثلاثة نائبا

“У місяці зу-ль-каада аль-Кади Таджуд-діну Ібн Бінт аль-Аазз було видано султанський наказ, щоб він призначив своїх заступників із трьох мазгабів (напрямків у сунітському ісламі)” [al-Bidāyah wa-n-nihāyah]; تعصب *ta'aṣṣub* “нетерпимість”, “фанатизм”.

وكان شافعي المذهب
من غير تعصب لهم ويقول
التعصب في المذاهب هلاك

“За своїм мазгабом він був шафіїтом, однак не дотримувався свого мазгабу фанатично, кажучи про те, що сліпе дотримання настанов мазгабів призводить до загибелі” [Tārīh Ibn Ḥaldūn].

2. Слова, які використовувались у класичний період та використовуються в сучасній арабській літературній мові зі зміною семантики, як-от: استقل *istaqalla* “правити незалежно, самостійно” – “стати незалежним”, “оголосити незалежність”.

استقل أبو يعلى بن محمد
اليفرنى من بعد ذلك بناحية
سلا من بلاد المغرب

“Абу Яала Ібн Мухаммад аль-Яфрані після цього самостійно правив у магрибському районі Сала” [Tārīh Ibn Ḥaldūn].

3. Історизми, які також уживали у класичний період, наприклад: كرسي *kursiyu* “трон”, “престол”.

وكان كرسي سلطانهم بقر أروم

“Престол їхнього султана знаходився у Каракорумі” [Tārīh Ibn Ḥaldūn].

4. Архаїчні слова та словосполучення, які вживали і у класичний період, як-от: رسم *rasama* “постановити”.

رسم باستقرار سراج الدين
عمر بن موسى بن حسن
الحمصي - قاضي طرابلس - في
قضاء القضاة الشافعية بدمشق

“Було ухвалено призначити суддю Триполі Сіраджуддіна Омара Ібн Мусу Ібн Хасана аль-Химси верховним суддею шафіїтського мазгабу у Дамаску” [as-Sulūk; تقليد *taqlīd* “наділення владою”, “призначення на посаду”] [Курпалидис 1992, 15].

وجاء تقليد النيابة بالشام
مجدا إلى عز الدين أيدير

“Іззуддіна Айдеміра було знову призначено заступником султана в Сирії” [al-Bidāyah wa-n-nihāyah].

До архаїчних також належать і словосполучення, до складу яких входить слово مرسوم *marsūm*: قرى *quri'a marsūm* “було оголошено наказ”.

وقرىء بعد صلاة الظهر

فرمان أعنى مرسوما

جاء من عند ملك التتار يتضمن

الأمان لأهل دمشق وما حولها

“Після полуденної молитви було оголошено фірман (тобто наказ), виданий одним із татарських правителів, у котрому мешканцям Дамаска та околиць була гарантована безпека” [an-Nuğūm az-zāhirah]. Слово فرمان *firmān* “фірман”, “едикт”, “наказ (султана)”, яке зустрічається у цьому реченні, запозичене з перської мови (давньоперськ. *framānā* (*fra* “перед” (грецьк. πρὸ)) [EI, II, 803]. У цьому пасажі автор пояснює значення запозиченої лексичної одиниці синонімічною مرسوم *marsūm*, яка належить до автохтонної арабської лексики; جاء *gā'a marsūm* “було видано наказ”.

جاء مرسوم السلطان

بتوجه البندقدارى إلى حلب

“Було видано наказ про відправлення аль-Бундукдарі до Халеба” [an-Nuḡūm az-zāhirah] та синонімічні *ورد مرسوم* *wara-da marsūm*.

ورد مرسوم الملك المنصور

قلاوون باستقرار لاجين هذا

في نيابة دمشق

“Було видано наказ аль-Маліка аль-Мансура про призначення Ладжіна заступником султана у Дамаску” [an-Nuḡūm az-zāhirah] та *كتب مرسوم* *kutiba marsūm*.

كتب له مرسوم بنيابة طرابلس

“Його було призначено заступником султана у Тріполі” [an-Nuḡūm az-zāhirah].

5. Лексеми, які використовували у ролі політичних термінів у посткласичний період та застосовують у сучасній арабській літературній мові без семантичних змін: *منصب* *manṣib* “посада”.

أعيد قاضي القضاء

شرف الدين يحيى المناوي إلى

منصب قضاء الشافعية

“Верховного суддю Шарафуддіна Ях’я аль-Манаві було знову призначено суддею шафіїтського мазгабу” [an-Nuḡūm az-zāhirah].

6. Архаїзми, які вживали у цей період та які були невідомі у класичну епоху, наприклад: *تسلطن* *tasaltana* “сісти на престол”.

ثم تسلطن بعد وفاته

استقلالاً باتفاق الأمراء

وأعيان الدولة بديار مصر

“Після його смерті він став султаном та почав правити незалежно за згодою та значних осіб єгипетської держави” [an-Nuḡūm az-zāhirah].

Як згадувалося вище, в аббасидську епоху дарування одягу пошани символізувало дарування певної посади (титулу тощо). Ця ж традиція продовжувалася й у державі мамлюків. Досліджуючи особли-

вості політичної мови історіографічних праць мамлюцької доби, ми зустрічаємо низку фразеологізмів, які є засобом мовної реалізації цієї політичної традиції:

خلع خلعة *hala'a hil'ah*

وخلع عليه في الإيوان

خلعة الوزارة ولقبه بالمنصور

“У палаці йому було даровано візират та титул “аль-Мансур” [an-Nuḡūm az-zāhirah]; *لبس* *labisa* “йому було даровано (посаду)” (букв. “він одягнув посаду”).

وهو أول من لبس الدوادارية الثانية

“Він – перший, кому знову було даровано пост *давадар*” [an-Nuḡūm az-zāhirah]. Почесний одяг, який дарували при призначенні на посаду, окрім *خلعة* *hil'ah*, мав і іншу назву – *تشريف* *tašrīf* (букв. “вшанування”) [EI, V, 6a]. Це ж слово зустрічається у словосполученні *ألبيسه تشريفا* *albasa-hu tašrīfan* “(хтось) дарував йому посаду” (букв. “він одягнув його в одяг пошесті”).

فألبيسوه تشريف السلطنة

“(Вони) зробили його султаном” [an-Nuḡūm az-zāhirah]. Те ж саме значення передає і зворот (*ب* *bi-*) *أنعم عليه* *an'ama 'alayhi* (букв. “дарувати (комусь щось”).

وفيه أنعم على خليل بن

قوصون بإمرة طبخانا

“У (цьому році) Халілю Ібн Кусуну було даровано титул еміра, який відповідав за військові музичні інструменти” [an-Nuḡūm az-zāhirah]. Розглядані фразеологічні звороти належать до архаїчного шару політичної термінології.

7. Історизми, які вживалися у зазначений період та невідомі в арабській мові класичної епохи, як-от: *كاتب السر* *kātib as-sirr* “секретар”; *حجوبية* *huḡūbiyyah* “посада хаджиба”.

Епоха панування мамлюків у Єгипті та Сирії (1250–1517) хронологічно поділяється на два періоди: правління мамлюків-бахритів, більшість яких етнічно належала

до тюрків-кипчаків, та правління мамлюків-бурджитів, які здебільшого належали до черкесів. У мамлюцьку добу арабська мова запозичила низку тюркських лексичних одиниць адміністративної та військової мов. Етимологічно ця лексика була або суто тюркською (кипчацький діалект), або перською, яка була раніше запозичена тюркськими мовами. Остання становила переважну більшість у лексичному масиві арабської мови мамлюцького періоду. У текстах історичних хронік авторів доби правління мамлюків, зокрема аль-Макрізі та Ібн Тагрібіді, зустрічається велика кількість турецько-перської за своїм походженням лексики [Mutawallī 1991, 13–14]. Династія Мамлюків – турків-рабів (XIII–XVI ст.) – вступила до Єгипту, зазнавши впливу іранської культури. Номенклатура придворного побуту була просякнута вимогами перського етикету, а отже – перськими термінами, однак імена та титули мамлюків мають турецьке походження. Перські, персько-турецькі та турецькі терміни позначали посади чи зображали військово-придворний побут [Гордлевский 1961, II, 140–141]. Процес поширення персько-тюркських запозичень в адміністративну лексику, який почався в пізньокласичну добу, тривав.

Як уже зазначено, персько-турецькі запозичення епохи занепаду класичної арабської мови (XIII–XVIII ст.) використовувалися для позначення номенклатури придворних посад та титулів. З морфологічного погляду частина запозичень, котрі використовували на позначення титулів високопосадовців, належить до композитів, утворених шляхом афіксації генетично арабських та перських основ перськими словами, які перетворилися на словотворчі афікси (напр., *دار* *dār* “той, хто (щось) має”), як-от: *داfterدار* *daftardār* “вищий фінансовий чиновник” (від *دفتر* *daftar* – від грецьк. *διφθέρα* “шкіра (як матеріал для письма)” – можливо, це слово було запозичене в арабську мову через перську – та перськ. *دار* *dār* “власник”); *دوادار* *dawādār* “хранитель султанської чорнильниці” (від арабськ. *دواة* *dawāh* “чорнильниця” та

перськ. *دار* *dār* “власник”) [EI2, II, 77, 83, 172; Sulaymān 1979, 98–104, 109–112]. Ці посади були запозичені турками-османами та стали невід’ємною частиною османського адміністративного апарату.

Аль-Калкашанді з приводу значення *دار* *dār* зазначає, що це перське слово, яке має значення “той, хто має (щось)”. Хоч і більшість авторів вважають, що ця лексема є питомою та має значення “будинок” (наприклад, палац султана чи еміра), однак ця думка є помилковою [Ṣubḥ al-a’šā]. На наш погляд, *دار* *dār* – морфема персько-тюркських запозичень, яка була контамінована з *دار* *dār*, що належить до питомої арабської лексики.

Окрім *دار* *dār*, у текстах історичних хронік також уживається і генетично перський афікс *گیر* *gīr* “той, хто чимось займається”, який зазнав фонетичних трансформацій при запозиченні іранізмів – складних слів на *گیر* *gīr* та перейшов у *کیر* *kīr* (наприклад, *جاشنگیر* *gāšnakīr* “дегустатор їжі султана” – з перського *چشنیگیر* *čašnīgīr*).

До цієї категорії належать також лексеми, які складаються з двох генетично перських компонентів та зазнали фонеморфологічних змін при їхньому запозиченні, наприклад: *مهتار* *mihtār* “титул одного з чиновників високого рангу” (від перськ. *مه* *mih* “великий” + афікс, який утворює форму вищого ступеня прикметників *تار* *tār*) [Zahrān, 414; Sulaymān 1979, 187–188].

До складних також належать і слова, утворені шляхом поєднання перської основи та генетично тюркських словотворчих афіксів: *خشداش* *hušdāš* (мн. *خشداشیه* *hušdāšiyah*) “еміри, які виховувались як раби в одного пана та між якими були дружні стосунки” (від перськ. *خواجه تاش* *hwāgāhtāš* – перськ. *خواجه* *hwāgāh* “пан” + тюркськ. афікс *تاش* *tāš* від *داهش* *dāš*, що вказує на спільність) [Zahrān, 233–234; Sulaymān 1979, 87].

З приводу вживання афікса *ی* *-iyū* з деякими запозиченими лексемами, які позначали посади та титули, що активно запозичувалися у мамлюцький період (зокрема, *الاتابکی* *al-atābikī* “атабек”), аль-Калка-

шанді вказує, що зазначений афікс уживається з метою звеличення [Subḥ al-a'šā]. Однак М.А. аль-Ашкар наголошує на тому, що деякі сучасні дослідники вважають, що використання цієї форми є традиційним у працях авторів пізньомамлюцької доби; найчастіше вони застосовували цей афікс (ياء النسبة) *yā' an-nisbah* – словотворчий афікс відносного прикметника) для позначення посад та титулів неарабського походження [al-Ašqar 2003, 28].

А.І. Західі вважає, що подібні слова-композиції безпосередньо запозичувалися в арабську мову через тюркські [Західі 1967, 20]. У свою чергу, вони утворили нові граматично цільнооформлені лексичні одиниці, свідченням чого є можливість їхнього уживання з означеним артиклем *ال* *al-*, як-от: *الأمير أخور al-amīr ahūr* “емір, який відповідав за султанські стайні”.

В першій половині XVI ст. більшість території арабського регіону, окрім Марокко, підпала під владу турків-османів, які поширили на ній систему османського адміністративного апарату.

В османську епоху певна частина лексем, що вживалися у своєму загальному, нетермінологічному значенні, ввійшла до термінології османської юриспруденції, набувши, таким чином, термінологічної семантики. Явище термінологізації лексики у юридичному полі розглянуто на базі таких слів, як:

محكمة mahkamah “суд”, яке з дериваційного погляду виступає як ім'я місця від дієслова *حكم hakama* “судити”, “винести постанову, вирок”. В Османській імперії *محكمة mahkamah* – певна територія, на яку поширюється юрисдикція судді (*قاض qāḍin*) [EI, VI, 2b]. У сучасній арабській мові ця лексема вживається на позначення суду як органу судової влади;

قاض qāḍīn “суддя”. Теоретично головою мусульманської громади був халіф, який мав усю повноту влади. Таким чином, суддя, як і всі інші державні чиновники, був або прямим заступником халіфа у випадку, якщо повноваження делегувалися йому безпосередньо від халіфа, або непрямым, якщо його призначали представ-

ники халіфа – візир, губернатор провінції тощо. Однак у будь-якому випадку особа, що передавала судові повноваження, зберігала за собою право судочинства. Юридичні повноваження пророка Мухаммада перейшли до “праведних халіфів”. Під час правління халіфа Омара територіальне розширення ісламської імперії вимагало призначення суддів спочатку для експедиційних сил, а згодом – на завойовані території. Було засновано інститут військових суддів (*قاضى الجند qāḍī al-ğund*), відомий в Османській імперії як *قاضى عسكر qāḍī-askar*. У період з 786-го по 798 р. аббасидський халіф Гарун ар-Рашид вперше призначив головного суддю (*قاضى القضاة qāḍī al-quḍāh*), у компетенції якого перебувало загальне управління судочинством. Право передачі повноважень головному судді спочатку належало халіфу, а з середини X ст. – султану [EI, IV, 373b–374a];

قضاء qaḍā' 1) “суд”, “судочинство”; 2) “када (район)”. Досліджуване слово є віддієслівним іменником від *قضى qaḍā'* “винести вирок, постанову”, “розсудити між кимось та кимось”. Початковим значенням цієї лексичної одиниці було “рішення”. Термінологічне значення цього слова “посада судді”, очевидно, не є первинним. В Османській імперії *قضاء qaḍā'* позначало не лише постанову судді, а також і територію, на яку поширювалася його адміністративна влада. Звідси випливає його значення “адміністративна територія” [EI, IV, 364b–365a];

قانون qānūn “закон” (з грецьк. *κάνων* (спочатку “будь-яка пряма палиця”, згодом – “вимір” та нарешті “визначення (податків)”, “імперські податки”, “тариф”). Імовірно, це слово було запозичене в арабську мову внаслідок продовження функціонування доісламської податкової системи після мусульманського завоювання Єгипту та Сирії. Загалом, ця лексема, зберігши семантику фінансового терміна, що належав до сфери земельного оподаткування, набула значення “кодекс норм, правил”, “державний закон”. У часи правління османських султанів термін *قانون qānūn* насамперед позначав постанови в

галузі адміністративного, фінансового та карного законодавства. Перші *канун-наме* було видано в період правління Мехмета II (1451–1481). З XVI ст. *канун-наме* почали використовувати для вирішення тих юридичних питань, які раніше регулювалися виключно шаріатом, зокрема майнового законодавства. У сучасних арабських країнах цей термін позначає не лише кодекси та закони, що виникли безпосередньо під західним впливом, як-от Закон “Про громадянський стан”, Господарчий, Адміністративний та Кримінальний кодекс, а також і законодавство, прийняте з метою встановлення норм шаріату, хоча і у спрощеній формі. Слово *قانون qānūn* вживається на позначення вищих законодавчих актів (законів та кодексів) у тих близько-східних країнах, які, хоча б частково, перебували під впливом Османської імперії [EI, IV, 556b–557a].

Отже, аналіз текстів історичних хронік XIII–XVI ст. виявляє той факт, що у цей період більша частина термінологічного масиву систематично повторюється у різних історіографічних працях, що пояснюється їхнім переважно компілятивним характером, який виявляється у намаганнях пізніших авторів зберегти основні стилістичні риси ранніх наративних текстів. Глибинні лексичні зміни при лексичному оформленні текстів спостерігаються, головним чином, у кількісному збільшенні масиву запозичень, виникненні нових значень у

словах та формуванні нових термінологічних одиниць, що позначають нові, раніше невідомі форми політичного життя. Історичним текстам характерна відносна лексична статичність, яка зумовлюється здебільшого фактором їхньої компілятивності. Тому, на наш погляд, репрезентативність пізніших історичних текстів в оцінці стану політичної та юридичної лексики на певних етапах її розвитку має відносний характер.

З дослідження суспільно-політичної лексики класичного і посткласичного періоду випливає, що масив політичного лексикону значно збагатився за рахунок поповнення запозиченнями, переважна більшість яких генетично мають неоднорідний характер та з морфологічного погляду виступають як композити, що сформувалися внаслідок афіксації арабських чи перських основ перськими словами, які перетворилися на словотворчі афікси. Щодо питомого арабського лексичного блоку, то семантично він поділяється на три підгрупи: 1) лексика, що вживалася і у класичний період, у семантичному полі якої не виникло змін; 2) лексичні одиниці, що у класичний період як політичні терміни не використовувалися та у зазначену добу набули своїх термінологічних значень; 3) слова, які або зазнали семантичних зсувів у сучасній арабській літературній мові, або вийшли з активного ужитку.

ЛІТЕРАТУРА

Гордлевский В.А. К вопросу о влиянии турецкого языка на арабский (Лексический материал) // **Избранные сочинения**. Т. II. Москва, 1961.

Грюнебаум Г.Э. фон. **Классический Ислам. Очерк истории 600–1258**. Москва, 1988.

Гузев В.Г. **Староосманский язык**. Москва, 1979.

Захиди А.И. **Слова тюркского происхождения в современном арабском языке: Авт. дис. ... канд. филол. наук** // АН Азербайджанской ССР. Институт литературы и языка имени Низами. Баку, 1967.

Курпалидис Г.М. **Государство Великих Сельджуков: официальные документы об административном управлении и социально-экономических отношениях**. Москва, 1992.

Сівков І.В. Нові матеріали до питання етимології арабської адміністративної лексики // **Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка**. Вип. 7, 2003.

Сівков І.В. Суспільно-політична лексика в Корані // **Східний світ**, 2006, № 2.

Bosworth, C.E. **The new Islamic dynasties: a chronological and genealogical manual**. Edinburgh, 1996.

The Encyclopaedia of Islam. WebCD edition. 2003 (на компакт-диску).

Sourdel, D. **Le visirat 'abbaside**. Ч. I. Damas, 1959.

al-Ašqar Muḥammad 'Abd al-Ġanī. **Na'ib as-salṭanah al-mamlūkiyyah**. Al-Qāhirah, 1999.

al-Ašqar Muḥammad 'Abd al-Ġanī. **Atābik al-'asākir fi-l-Qāhirah. 'Aṣr al-mamālīk al-ġarākisah**. Al-Qāhirah, 2003.

Barakāt Muṣṭafā. **Al-Alqāb wa-l-wazā'if al-'uṣmāniyyah**. Al-Qāhirah, 2000.

al-Ġabartī. **'Aġā'ib al-āṣār fi-t-tarāġim wa-l-aḥbār** (електронна версія) // www.al-eman.com.

al-Harrāwī 'Abdas-Samī'Sālim. **Luġat al-idārah al-'āmmah fi ṣadr al-Islām**. Al-Qāhirah, 1986.

Ḥawwā Yūsuf. **al-Farā'id ad-durriyyah fi-l-luġatayn al-'arabiyyah wa-l-inglīziyyah. Arabic-English dictionary**. New Delhi, 2001.

Ibn al-Aṣīr. **al-Kāmil fi-t-tārīḥ** (електронна версія) // www.alwaraq.net.

Ibn al-Ġawzī. **al-Muntaẓam** (електронна версія) // www.al-eman.com.

Ibn Ḥaldūn. **Tārīḥ Ibn Ḥaldūn** (електронна версія) // www.alwaraq.net.

Ibn Kasīr. **al-Bidāyah wa-n-nihāyah** (електронна версія) // www.al-eman.com.

Ibn Taġrībīrdī. **an-Nuġūm az-zāhirah** (електронна версія) // www.alwaraq.net.

al-Maqrīzī. **Itti'āz al-ḥunafā** (електронна версія) // www.al-eman.com

al-Maqrīzī. **as-Sulūk li ma'rifat duwal al-muluk** (електронна версія) // www.al-eman.com.

al-Munġid fi-l-luġah. Bayrūt, 1996.

Mutawallī Aḥmad Fu'ād. **Al-Alfāz at-turkiyyah fi-l-lahaġāt al-'arabiyyah wa fi luġat al-kitābah**. Al-Qāhirah, 1991.

al-Qalqašandī. **Ṣubḥ al-a'sā fi ṣinā'at al-inšā** (електронна версія) // www.al-eman.com

Sulaymān Aḥmad as-Sa'īd. **Ta'ṣīl mā warada fi tārīḥ al-Ġabartī min ad-daḥīl**. Al-Qāhirah, 1979.

aṭ-Ṭabarī. **Tārīḥ Ṭabarī** (електронна версія) // www.alwaraq.net.

al-Yaqūbī. **Tārīḥ al-Ya'qūbī** (електронна версія) // www.alwaraq.net.

Zahrān al-Badrāwī. **Fī 'ilm al-luġah at-tārīḥiyy. Dirāsah taṭbīqiyyah 'alā 'arabiyyah al-'uṣūr al-wuṣṭā**. Al-Qāhirah (б.п.).